

LA FLORA SINGULAR DEL PUIG MAJOR

ESTRATÈGIES DE RECUPERACIÓ I CONSERVACIÓ A LES MUNTANYES INSULARS

Joan Mayol

Molts humans sentim atracció per determinats accidents geogràfics. Probablement, les illes i les muntanyes són dels més apreciats, especialment pel gremi dels naturalistes. No és estrany, doncs, que la llista de botànics que ha trepitjat el cim més alt de les Balears, el Puig Major de Son Torrella, sigui tan nodrida: és ben probable que hi pugés Joan Salvador i Riera, el primer botànic que herboritzà a Mallorca i que va redactar el seu catàleg l'any 1712. També al segle XVIII degueren ascendir-hi Bonaventura Serra i Ferragut (autor d'una primera flora mallorquina, que il·lustrà amb més de 170 espècies) i Antoine Richard, enviat per Lluís XV a estudiar la flora de diversos països meridionals. Ambdós van rebre l'ajuda de Joan Borràs, un herbolari de gran prestigi de Fornalutx —el poble més proper al Puig Major—, i resulta impensable que no els conduís al cim. És més, el catàleg de la flora balear de Richard va arribar a mans de Carl von Linné, a qui va emocionar vivament. Així, va deixar escrit, constatant la relació entre biodiversitat i felicitat: «*Bone Deus, felices isti incolae habent in suis pratis omnes istas plantas...*» (“Bon Déu! Feliços els habitants que tenen totes aquestes plantes als seus camps”).

«El Puig Major de Son Torrella (antigament anomenat Puig Major de Sóller) és l'elevació més gran de Mallorca»

També van quedar enlluernats per la flora mallorquina botànics i altres estudiosos de les plantes com Jacques Cambessedes, François Delaroche, Fernando Weyler i Laviña —a qui li va ser dedicada una espècie de ranuncle quasi exclusiu del cim—, Francesc Barceló i Combis, Paul Marès, Guillaume Vigineix, Llorenç Garcias Font, Oriol de Bolòs, Francesc Bonafé, Anthony Bonner i *tutti quanti* (Barceló, 1879-1881; Camarasa, 1989; Payeras, 2006). El clergue Bonafé, a la seva monumental *Flora de Mallorca* (Bonafé, 1977-1980), posa el Puig Major com la primera de les principals localitats botàniques de l'illa, una opinió amplament compartida.

El Puig Major de Son Torrella (antigament també anomenat Puig Major de Sóller) és l'elevació més gran de Mallorca. Pren el nom de la propietat que al segle XV pertanyia

Luis Alberto Domínguez

Vista del massís del Puig Major des de l'est. S'hi identifica el cim per l'esfera dins de la qual funciona el radar. Noteu la complexitat tectònica i geomorfològica de tot el sector. Al segle XIX, l'arxiduc Lluís Salvador va descriure l'ascensió al cim com la més gratificant de l'illa.

a Joan de Torrella, descendent dels nobles empordanesos de Torroella de Montgrí que participaren en la conquesta catalana de l'illa el segle XIII. Texts antics s'hi refereixen com el Montblanc de Mallorca, el que indica la relativa freqüència amb què la neu el cobreix (que va ser major en el passat). La cota màxima és avui de 1.445 metres. Aquesta zona alta de Mallorca és la de major pluviositat dels Països Catalans, amb una mitjana superior als 1.500 mm anuals. El relleu accidentat i la naturalesa càrstica del terreny, però, limiten severament la retenció de l'aigua al sòl, i l'aspecte general del paisatge és molt més àrid del que correspondria a aquestes precipitacions.

L'arxiduc Lluís Salvador va descriure, a finals del segle XIX, l'ascensió al colós com la més gratificant de l'illa i explicava que era possible fer-la des de Sóller a llocs de cavalleria fins al cim. Els temps eren distints: el noble austríac acabà el seu escrit considerant convenient construir-hi un alberg, que faria l'ascens més atractiu a molts visitants potencials (Salvador, 1884).

■ UN MASSÍS AMB VEGETACIÓ SINGULAR

El Puig Major és un massís de relleus molt escarpats. Com tota la serra de Tramuntana, està conformat per calcàries juràssiques i triàsiques elevades a l'orogènesi alpina, amb plegaments i encavalcaments espectaculars, que congrien penyalars verticals i timbes vertiginoses. El poeta Miquel Costa i Llobera, en una encertada metàfora, veia en aquesta contrada «ones petrificades

del vell món remogut en temporal». Cal tenir present que el cim (la seva projecció) és a menys de quatre quilòmetres del mar. De fet, el puig és inaccessible des dels vessants septentrional i oriental. Les seves esquerpes formes no tenen sols arrels estructurals: l'erosió càrstica, pluvial i nival ha afegit accidents topogràfics impressionants, tals com rossegures¹ de fort pendent i les característiques clotades, grans cavitats verticals, avencs incipients, formats per dissolució de la roca calcària, que acumulen al fons sòls més rics en argiles, i que suposen un hàbitat per a la vegetació d'un especial interès, tant per motius edàfics com microclimàtics. Geomorfològicament i tectònicament, és el cim més complex de l'illa.

El Puig Major no ofereix únicament un atractiu topogràfic i geològic: l'espectacular cim de les Illes acull singularitats vegetals notables. Els fitosociòlegs descriueren al segle XIX un genuí pis baleàric de vegetació per sobre dels 800/900 metres, caracteritzat per l'abundància d'endemismes, alguns dels quals són pulvínuls espinosos (coneguts popularment amb l'irreverent

**«El Puig Major no ofereix
únicament un atractiu
topogràfic i geològic:
l'espectacular cim ofereix
singularitats vegetals
notables»**

¹ A Mallorca, es denominen *rossegures* els forts pendents movedissos de pedres i grava, producte de l'erosió, que són similars, però molt més grans, als llocs on s'arrossegaven soques i llenya a les explotacions forestals.

A sota, sector central de la serra de Tramuntana. D'esquerra a dreta, part de la carretera d'accés al Puig Major, radar del cim del Puig Major, Puig de ses Vinyes, embassament del Gorg Blau, massís de Massanella i Tossals Verds. El Puig Major és el cim més elevat de les illes, i no és estrany que hi haja constància de la visita de botànics i estudiosos de les plantes des del segle XVIII.

nom de *coixinets de monja*), adaptats a condicions ventoses i assolellades, ben defensats contra els herbívors com ara *Astragalus balearicus*, *Smilax aspera balearica* o *Teucrium marum occidentale*. Ací, els sòls són escassos; la roca domina.

D'altra banda, la gestió tradicional de les pastures (avui quasi abandonada per complet), basades en bona part en el càrritx (*Ampelodesmos mauritanica*), periòdicament socarrat, ha suposat un ritme erosiu lamentable. Podem elucubrar si aquest «pis balearic» és realment natural o ha estat afavorit per segles d'aprofitaments ramaders que superen la pressió d'herbívoria prehumana, quan els ramats de *Myotragus* (el petit bòvid endèmic, d'incisius de creixement continu) eren depredats per l'àguila reial, de manera que probablement evitaven els cims més exposats.

A aquestes altures no manquen les espècies arbustives i arbòries biogeogràficament boreals i algunes de caducifòlies, com la pomera borda (*Sorbus aria*), el corner (*Amelanchier ovalis*), el xuclamel de roca (*Lonicera pyrenaica majoricensis*), l'arbre de visc (*Ilex aquifolium*), el teix (*Taxus baccata*), la cornera (*Cotoneaster majoricensis*, no descrita fins a l'any 2012, i el rotaboc (*Acer opalus granatense*). Aquesta comunitat relictica és ben similar a la que es troba a les serres d'Aitana i Mariola (Bolòs i Molinier, 1958). No podem descartar que en època prehumana (recordem que les Balears varen ser les darreres illes mediterrànies a ser ocupades,

fa sols uns 4.500 anys), hi hagués comunitats forestals ben constituïdes, tot i que de superfície limitada. El paisatge actual ha estat severament condicionat per la secular acció combinada de foc i de dent, a més de la destralt.

Les singularitats vegetals no es limiten, és clar, a les espècies llenyoses. Ben al contrari, és entre les plantes herbàcies on trobam la flora més genuïnament local: el ranuncle de Weyler (*Ranunculus weyleri*), la delicada primavera (*Primula acaulis balearica*), la violeta (*Viola jaubertiana*), el safrà bord (*Crocus cambessedesii*), tots els quals són endemismes d'altura, presents en aquest i altres cimals mallorquins. El túrbid *Ligusticum huteri*, l'*Agrostis barceloi* i el recentment descrit *Taraxacum majoricense* són endemismes exclusius del Puig Major.

Un altre exemple de singularitat és el còlquic (*Colchium lusitanicum*), que té al cim la seva única població insular. També excel·leix l'abundància de falgueres inexistents a cotes inferiors, com *Polystichum aculeatum*, *Polystichum setiferum*, *Dryopteris tyrrhena* o *Dryopteris pallida balearica*. No manquen tampoc briòfits de caràcter montà i boreal, diverses espècies dels quals han canviat l'epifitisme o els sòls de sotabosc, que els són normals al continent, per les parets dels avencs, on poden trobar condicions ambientals favorables.

Aquesta bella orquídia (*Orchis cazorlensis*, a dalt) sols s'havia detectat a Mallorca de manera esporàdica, sempre al Puig Major, però passaven anys entre un registre i un altre. Actualment, se n'observen més de dues desenes cada any en els recintes d'exclusió d'herbívors. Abans, les cabres eliminaven les tiges florals, de manera que la detecció era molt improbable.

El túrbid (*Ligusticum huteri*) és un endemisme exclusiu del cim del Puig Major i ha passat per una situació crítica i terminal. El conreu a jardins botànics, la protecció física dels seus darrers refugis per evitar l'accés de les cabres i la translocació d'exemplars cultivats han permès salvar-lo de l'extinció, tot i que continua seriosament amenaçat.

■ L'IMPACTE HUMÀ AL CIM

L'ascens al cim, quasi fins als anys seixanta del passat segle, suposava una excursió considerable, ja que no hi havia accés rodat fora de la vall de Sóller. Eren possibles dues rutes: l'aspre rost de la Coma de n'Arbona, des de Fornalutx; o des de ses Cases de Son Torrella a les quals es podia ascendir per Biniraix. Ambdós itineraris eren practicables gràcies als camins de nevaters, oberts i mantinguts per fer possible la baixada de gel, a lloms de bístia o a esquena d'home, de les sis cases o pous de neu habilitats al Puig en època ignota, qui sap si islàmica.

Per aquests camins baixaren a milers els espècimens botànics que hi col·lectaven els naturalistes abans esmentats i molts més. Fins ben entrat el segle xx, la sensibilitat conservacionista era excepcional i els estudis es feien col·lectant massivament, intercanviant i comerciant amb els plecs. Els botànics «centuriaven», és a dir, tenien l'objectiu d'aconseguir cent mostres de cada espècie. Un sol col·lector francès, que va visitar les muntanyes

**«Als anys vuitanta
es van disparar les alarmes:
els endemismes del Puig
Major havien esdevingut
més i més escassos»**

de Sóller el 1869, va fer una gran collita d'unes 400 espècies, que va distribuir per centúries entre els seus clients (Barceló, 1879-1881).

Tanmateix, l'impacte humà més greu i irreversible sobre la natura del Puig Major va ser propiciat pel general Franco, que hi havia pujat el 1934, en la seva etapa de comandant militar de les Balears. Tot i la seva amistat amb la família propietària de Son Torrella, els Zayas (un dels quals va ser capítost de Falange i repressor sanguinari durant la Guerra Civil), el dictador va ordenar als anys cinquanta l'expropiació del cim per ubicar-hi un radar americà, una franja per obrir una pista d'accés i un bon sementer per establir un quarter.

Existia un projecte de carretera al puig (on als anys trenta s'havia previst construir un telefèric les obres del qual s'iniciaren el 1936, però la guerra el va frustrar), redactat per un competent enginyer mallorquí, Antoni Parietti Coll. Aquest és autor, entre altres, de la carretera de sa Calobra, tan ben integrada en el paisatge. Tanmateix el seu projecte va ser modificat sense cap mirament per l'enginyer militar

Foto anònima, arxíu de Marcos Molina

MatrixMedia Verlag, Göttingen

Son Torrella era, als anys cinquanta, propietat d'un germà del marquès de Zayas, feixista i cap de la Falange a Mallorca durant la Guerra Civil i responsable dels escamots que afusellaren centenars de republicans. Malgrat la influència del marquès i l'oposició del seu germà, el règim franquista va dur a terme l'expropiació del cim. A la imatge, el marquès (assegut al centre) celebra l'aniversari de Hitler amb nazis residents a Mallorca als anys trenta. Foto extreta del llibre *Mallorca unterm Hakenkreuz 1933-1945*, d'Alexander Sepasgosarian, amb permís de l'autor.

«L'impacte més greu i irreversible sobre el Puig Major va ser propiciat per Franco, que va ordenar ubicar-hi un radar americà»

El 1958 l'exèrcit dels Estats Units va volar el cim del Puig Major per ubicar-hi uns potentíssims radars, després d'una expropiació realitzada per la dictadura franquista. L'altura del puig va disminuir en vuit metres. Tant la voladura com l'obertura de la carretera d'accés representaren grans alteracions del medi i una agressió irreversible al paisatge de la zona.

americà: l'obra va suposar grans voladures i va deixar cicatrius incurables en el paisatge del massís.

Per fer possible les instal·lacions militars, el cim fou volat amb barrobins el 5 de novembre de 1958. Es varen perdre més de vuit metres de cota i moltes tones de rocam varen rodar muntanya avall. Els impactes sobre la flora degueren ser enormes: destrucció física de diverses hectàrees d'hàbitat per efecte de la voladura i de l'obertura de la carretera, i encara més hectàrees sepultades sota els ensorraments. Un túnel, obert a la vessant meridional, va permetre l'accés rodat des de la vall de Sóller.

■ PRIMERES ACCIONS DE PROTECCIÓ

És interessant constatar que aleshores ja hi havia preocupació per la flora singular del Puig Major. Llorenç Garcias Font, apotecari d'Artà i soci fundador de la Institució Catalana d'Història Natural (1899), de la Societat d'Història Natural de les Balears (1948) i de la Sociedad Española de Ornitología (1954), elaborà una memòria botànica del terreny afectat per la nova carretera, en col·laboració amb els sollerics Jeroni Orell, jove i inquiet botànic, i Guillem Colom, geòleg eminent. Aconseguiren autorització per fer translocacions de diverses plantes abans de la voladura (Garcias i Pons, 2011), almenys de *Ranunculus weyleri*. Aquesta va ser la primera translocació vegetal documentada a l'Estat espanyol i sembla que també aconseguiren alguna modificació del projecte per reduir l'impacte sobre la flora (Cursach, Orell i Rita, 2018).

Un cop enllestida la instal·lació americana, el Puig Major esdevingué pràcticament inaccessible, i passaren anys sense notícies de la seva flora, ni publicacions al·lusives. A finals dels seixanta, la base va passar a ser compartida amb l'exèrcit espanyol i en la dècada següent s'arriben a aconseguir excepcionals permisos de visita. Tanmateix, la següent acció de conservació que ens consta va ser clandestina: l'any 1973 el botànic bretó Jean Yves Lesouëf va escalar el puig d'amagat dels vigilants armats per aconseguir llavors dels endemismes, destinades al banc de germoplasma que propiciava aleshores el biòleg i pioner de la conservació vegetal César Gómez Campo, en el primer projecte de conservació *ex situ* de flora endèmica espanyola.

És als anys vuitanta que es dispararen les alarmes: les visites botàniques al Puig, ja més factibles en retirar-se l'exèrcit americà, revelaren que diversos dels seus endemismes havien esdevingut més i més escassos. En especial, les acurades recerques encarregades

Jesús Jurado

A dalt, els botànics Jean Yves Lesouëf i Anthony Bonner, a Palma el 1973. Aquell any, Lesouëf va realitzar una acció clandestina de conservació al Puig Major per aconseguir llavors dels endemismes, destinades al banc de germoplasma que s'estava constituint. Llorenç Garcias Font, apotecari d'Artà i soci fundador de la Societat d'Història Natural de les Balears, va intervenir per conservar la flora del Puig Major durant les obres americanes, el 1958. Juntament amb Jeroni Orell i Guillem Colom, Garcias Font van realitzar la translocació de diverses espècies per evitar-ne l'extinció. A la dreta, l'apotecari artanenc al final de la seva vida, en 1975.

Arxiu de la Societat d'Història Natural de les Balears

pel Govern Balear a Llorenç Sáez, botànic acreditat i especialment enfiladís, senyalaren la rarefacció de la flora de major interès. Els herbívors domèstics (ovelles), i notòriament les cabres —una espècie assilvestrada a l'illa, l'abundància de la qual s'ha incrementat a un ritme alarmant en els darrers decennis, en paral·lel al despoblament rural— s'han identificat com el factor de degradació més intens.

Un exemple ens ajudarà a valorar-lo: el cas del teix, una espècie tòxica i, en principi, poc atractiva per als herbívors. En un estudi recent (Moragues, Manzano, Bosch i Mayol, 2017), s'ha constatat que un 70 % dels 479 teixos (no plantats) coneguts a Mallorca presenten malformacions més o menys extenses degudes a l'acció de les cabres, que eliminen sistemàticament els nous plançons. De fet, de malformacions, en mostren tots els que els són accessibles; sols se'n salven els que vegeten en penyes verticals. Molts d'individus estan reduïts a relictos arbrissons refugiats entre les tiges espinoses i denses de l'aritja balearica: qualsevol brot que abandona la cobertura punxosa és devorat immediatament. Individs que haurien de ser arboris queden reduïts al mínim biològic, de poquíssima altura. En canvi, quan han quedat inclosos en recintes d'exclusió d'herbívors (que descriurem més avall), han vegetat ràpidament i han allargat els seus brots i branques diversos decímetres anuals.

El Servei de Protecció d'Espècies del Govern de les Illes Balears prengué la iniciativa, i donà suport al Jardí

Botànic de Sóller per mantenir en cultiu i en banc de germoplasma mostres representatives de les plantes del Puig Major. A la vegada, s'iniciaren accions *in situ*, en col·laboració amb el Ministeri de Defensa (que assumí una costosa neteja d'enderrocs, residus metàl·lics i plàstics de tota la muntanya, on els havien abandonat durant dècades d'incúria), i la protecció dels indrets de més abundància de plantes amenaçades amb recintes d'exclusió d'herbívors. S'ha demostrat que la defensa mecànica és l'única solució per ara, combinada amb la reducció poblacional de cabres, especialment necessària avui després de la iniciativa de les autoritats cinegètiques de donar valor de trofeu a aquesta espècie assilvestrada i de comportament invasor a l'illa, decisió que ha comportat un nou estímul a la seva proliferació.

■ ACTUACIONS DE CONSERVACIÓ

Les actuacions de conservació s'inicien els anys noranta, i esdevenen un pla oficialment aprovat l'any 2008. Paradoxalment, l'agressiva carretera d'accés ha estat crucial per a permetre una presència freqüent i efectiva dels tècnics de conservació, així com la construcció i manteniment dels recintes d'exclusió d'herbívors, claus per a l'evolució demogràfica positiva de les espècies més valuoses.

Aquests onze anys de Pla de Recuperació han inclòs iniciatives molt diverses. La més essencial, com queda

Espècie	Cens 2007/08	Cens 2018
<i>Agrostis barceloi</i>	195	1.598
<i>Chaenorhinum rodriguezii</i>	5	212
<i>Colchium lusitanicum</i>	100	178
<i>Cotoneaster majoricensis</i>	34	109
<i>Cystopteris fragilis</i>	3	635
<i>Dryopteris tyrrhena</i>	28	550
<i>Hieracium amplexicaule</i>	3	45
<i>Ligusticum huteri</i>	64	624
<i>Polystichum aculeatum</i>	32	276
<i>Polystichum setiferum</i>	25	715
<i>Rosa squarrosa</i>	24	64
<i>Orchis cazorlensis</i>	0	22

En la taula superior es veu la comparació de les poblacions de les plantes vasculares més amenaçades abans i després de l'aplicació del Pla de Recuperació. Tot i que pot haver-hi algun cas de troballa d'espècimens preexistents, la immensa majoria corresponen a increments demogràfics reals per efecte del control d'herbivoria i, en menor mesura, per plantacions reeixides (Sáez, 2007; Sáez, Moragues i Manzano, 2019).

Joan Bauzá

Model digital d'elevacions a partir d'un sensor lidar 5 m (acrònim de *light detection and ranging*, "detecció i mesura per llum") (Institut Geogràfic Nacional). Corbes de nivell cada 100 m, començant per la cota de 1.000 m sobre el nivell del mar.

dit, és la d'exclusió d'herbívors: són actualment cinc tancaments d'una certa superfície. Cal dir que els recintes (de reixes metàl·liques i fils de pues) necessiten una atenció constant: en cas que una cabra arribi a penetrar-hi, esdevenen corrals, amb efectes nefasts sobre la flora (cosa que ha succeït ocasionalment) que sols poden ser pal·liats amb una intervenció ràpida. A més, la meteorologia afavoreix ensulsiades rocoses, que requereixen intervencions de manteniment dels tancaments. Un recinte d'exclusió a la vessant nord, instal·lat per afavorir la concentració més gran d'exemplars arboris de rotaboc, és afectat cada any per allaus de rocs. En aquest cas, tot i que arriben a germinar centenars de llavors d'*Acer* cada any, no en sobreviu cap ni un dels nous exemplars, malgrat el tancament. És probable que, per a aquesta espècie, no siguin sols les cabres el factor limitant, i que els reclutaments de juvenils requereixin estius especialment favorables des del punt de vista climàtic que els darrers anys no es donen.

Altres actuacions de conservació inclouen el reforç poblacional de determinades espècies i la introducció benigna de la lletrera *Euphorbia fontqueriana* (endemisme exclusiu del Puig de Massanella), dins i fora dels recintes d'exclusió des de l'any 2015, que ha aconseguit implantar alguns individus que es reproduïxen amb èxit on són estalvis de les dents de les cabres. També s'ha treballat en la difusió d'informació amb publicacions i cartelleria, inclosa l'edició d'una monografia il·lustrada (Moragues, Mayol i Sáez, 2008). En paral·lel, Amics de la Terra i l'actual gestor de la finca, Carlos Zayas, han plantat a cotes inferiors desenes de milers de pins i alzines i han aconseguit salvar-los de la voracitat de les cabres amb tancaments molt extensos.

El pla ha demostrat la viabilitat de recuperar espècies i poblacions, però és evident que el sistema dels

recintes d'exclusió té dos grans inconvenients: suposa una superfície protegida mínima en el conjunt del territori i requereix una atenció i manteniment constants. Ha demostrat de manera incontestable que el problema d'aquestes espècies són les cabres «salvatges» (i en molt menor mesura, algunes ovelles), de manera que la conservació d'aquest patrimoni genètic únic requereix un control efectiu d'aquests herbívors introduïts. Conservar el cabrum en aquest jardí natural és un disbarat equivalent a convertir en estable una església romànica.

Com es diu al llibre de Moragues et al. (2008), les flors tenen un paper tradicional important a l'hora de facilitar i demostrar l'estimació entre les persones. El Puig Major és l'escenari singular d'una història d'amor privilegiada, la de moltes persones cap a la naturalesa mallorquina, simbolitzada per les flors de la muntanya, la conservació de les quals ha fet confluïr tantes voluntats i tants esforços. ☺

REFERÈNCIES

- Barceló, F. (1879-1881). *Flora de las Islas Baleares*. Palma: Establecimiento tipográfico de Pedro José Gelabert.
- Bolós, O., & Molinier, R. (1958). Recherches phytosociologiques dans l'île de Majorque. *Collectanea Botanica*, 5(34), 700-865.
- Bonafé, F. (1977-1980). *Flora de Mallorca*. Mallorca: Editorial Moll.
- Camarasa, J. M. (1989). *Botànica i botànics dels Països Catalans*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- Cursach, J., Orell, J. J., & Rita, J. (2008). Experiences of historical introductions in Majorca: The case of *Ranunculus weyerli* (Ranunculaceae). *Mediterranean Botany*, 39(2): 157-165. doi: [10.5209/MBOT.60072](https://doi.org/10.5209/MBOT.60072)
- Garcias, M., & Pons, G. X. (eds.). (2011). *Llorenç Garcias i Font, científic i promotor cultural*. Mallorca: Govern de les Illes Balears.
- Moragues, E., Manzano, X., Bosch, G., & Mayol, J. (2017). L'impacte de la cabra (*Capra hircus*) sobre el teix (*Taxus baccata*) a l'illa de Mallorca. *Bolletí de la Societat d'Història Natural de les Balears*, 60, 9-22.
- Moragues, E., Mayol, J., & Sáez, L. (2008). *Flors del Puig Major*. Mallorca: Govern de les Illes Balears.
- Payeras, A. (2006). Història de la Botànica a les Illes Balears: Plantes vasculares. *Bolletí de la Societat d'Història Natural de les Balears*, 49, 155-172.
- Sáez, L. (2007). *Estudi bàsic per a la conservació de la flora vascular del Puig Major de Son Torrella (Mallorca, Illes Balears)*. Conselleria de Medi Ambient del Govern de les Illes Balears. [Informe inèdit].
- Sáez, L., Moragues, E., & Manzano, X. (2019). *Pla de conservació de la flora vascular amenaçada del Puig Major (Mallorca, Illes Balears): Seguiment de les espècies amenaçades prioritàries. Any 2018*. Seo-BirdLife. [Informe inèdit].
- Salvador, L. S. (1884). *Die Balearen in wort und bild*. Consultada l'edició castellana de 1980 de la Caixa d'Estalvis de les Balears "Sa Nostra", 10 volums.

AGRAÏMENTS

La Dra. Eva Moragues i el naturalista Xavier Manzano han dedicat milers d'hores de camp i gabinet a la protecció de la flora del Puig Major. El Dr. Sáez manté un seguiment d'especial intensitat de l'evolució demogràfica de les poblacions. El personal del Jardí Botànic de Sóller i del Viver Forestal de Menut aporta també esforços continuats a la protecció d'aquest tresor biològic. La Dra. Joana Cursach, de la UIB, està molt implicada en el projecte de translocació d'*Euphorbia fontqueriana*. Els Drs. Àngel Ginés i Joan Bauzá han aportat dades a la redacció d'aquest article, i la Dra. Carol Constantino, directora del Museu Balear de Ciències Naturals de Sóller, el Dr. Juan Rita (UIB), J. J. Orell i Luis Alberto Domínguez han ajudat amb les il·lustracions. A tots, moltes gràcies.

JOAN MAYOL. Cap del Servei de Protecció d'Espècies del Govern de les Illes Balears fins la seva jubilació l'any 2019.